

בין קצנאו לקצנאו הדרך לא ארוכה ויער גדול של ארנים נותן צל

שוב ושוב חזר ש"י עגנון לעיירת הנופש באד בריקנאו שבבוואריה, להבריא ולכתוב - בין השאר את הסיפור "בין שתי ערים", המתאר את פגישתן הנרגשת של שתי אחיות יהודיות-גרמניות בה בימי מלחמת העולם הראשונה. הנסיעה לבאד בריקנאו בקיץ האחרון מגלה שלא הרבה השתנה בעיירה המוריקה הזאת, חוץ מהעדרם של היהודים ממנה

דן לאור 18.09.2012 21:29

א.

ב 21 ביוני 1917 שלח שלמה זלמן שוקן לש"י עגנון איגרת, ובה כתב בין היתר את הדברים הבאים: "היום הגיעה גלוייתך, אני שמח שעניין הצבא שוב סודר. י ביחס לשהייתך, אייעץ לך בדחיפות שתעשה כהצעתו של פרופ' שטראוס ותיסע לבריקנאו. לעתים קרובות שמעתי על בריקנאו שהיא מקום המרפא הטוב ביותר לחולי כליות ובוודאי תמצא שם את כל מה שדרוש לך... בריקנאו מתאימה לך מאוד כנווה קיץ, ונוסף לטיפול הרפואי תקבל שם בלי קושי דיאטה שתתאים לך ותימצא בסביבה כפרית שבה תהיה לך תזונה טובה".

זה לא מכבר השתחרר עגנון מאשפוז ממושך בבית החולים היהודי בברלין, בפיקוחו של פרופ' הרמן שטראוס, שנזכר בפתח הסיפור "הרופא וגרושתו" כרופא קשוח אך בעל שיעור קומה מקצועי, ואשר מצא את מותו במחנה הריכוז בדכאו. מצבו הבריאותי של עגנון הידרדר בצורה ניכרת לאחר שעשה מאמצים חוזרים ונשנים לפגוע בעצמו י באמצעות מניעת שינה, אכילה, עישון מופרז ועוד - כדי למנוע את הגיוס לצבא הגרמני, שאיים עליו אז. בתוך כך התפתחה אצלו מחלת כליות, כנראה כתוצאת לוואי של מחלתו ושהייתו הממושכת למדי בבית החולים. עצתו של פרופ' שטראוס היתה שייסע לצורכי החלמה לפריגנאו שבבוואריה, אולם שוקן התעקש על מקום אחד: באד בריקנאו (Bad Brueckenau), עיירת נופש בצפון בוואריה, באזור המוכר כפרנקוניה התחתית, בלב לבם של הרי הריין הגבוהים.

לא חלפו כמה ימים, ולביתו של עגנון בברלין - וגם לביתו של שוקן בצוויקאו - הגיע פרוספקט ובו תיאור מפורט של המנעמים הצפויים לנופש באותה עיירה בצפון בוואריה. עגנון מיהר להגיב: "את הפרוספקט מבריקנוי קבלתי וממש נשתחרו פני כשולי קדירה הרי ממון קורח לא יספיק כדי להיות שם". התרשמותו של עגנון היתה נכונה, אלא שמימון החופשה לא היה מוטל על כתפיו אלא על כתפי מיטיבו, שהיה מוכן לשאת בכל ההוצאות. "ובכן אני בבריקנוי" - כתב עגנון לשוקן כבר בסוף יולי - "באמת לא בבריקנוי כי אם בכפר ורנרץ סמוך לבריקנוי. בבריקנוי לא היה שום חדר להשכיר".

מכאן ואילך היתה באד בריקנאו לחלק בלתי נפרד ממסלול חייו של עגנון בגרמניה - בצד ברלין, לייפציג, מינכן, ולימים ויסבדן ובאד הומבורג. התקופה הראשונה שבה שהה בעיר הנופש נמשכה עד 10 באוקטובר. אז נאלץ עגנון לחזור לברלין כדי לקדם כמה עבודות שהתחייב עליהן ל"יודישער פרלאג", הוצאת הספרים היהודים בהנהלתו של ד"ר אהרן אליאסברג. אולם ההרגל עושה את שלו: ב 16 במאי 1918 יכול היה עגנון לבשר לפטרונו

כי הגיע לבאד בריקנאו זו הפעם השנייה: "אחרי כמה טלטולים הגעתי בשלום לבריקנוי. מצאתי דירה יפה וארוחה M 240 (מארק) לחדש. עדיין אני יושב אצל בעלת ביתי של אשתקד. אמנם צר לי מאוד כי עלי להוציא כל כך הרבה כסף אבל זהו המקום היחיד המסוגל לעבודה והיותר זול. הבה אקווה".

הפעם התארכה שהותו של עגנון במקום עד סוף ספטמבר, משמע למעלה מארבעה חודשים. והיה גם ביקור שלישי, הקצר מכולם: "כבוד אדוני היקר שלום" - כתב עגנון על גבי גלויה שנשלחה למורו הרחני וידידו מרטין בובר ב 20 במאי 1920 - "אודיעהו כי באתי לבריקנוי ואתגורר כאן כששה שבועות". בהעדר כתובת קבועה ביקש עגנון מבובר להפנות בשלב זה את מכתביו לבית הדואר המקומי (Unterfranken), (Postlagernd), Stadt S.J.Czaczkis, Bruckenau.

אולי אמצא במשך הזמן דירה הוגנת", הוסיף בשמץ של אנחה. ואחרי שחתם את שמו - "בברכה טובה, ש"י טשאטשקיס" - התנצל לבובר על הצורה שבה כתב את מכתבו הקצר: "יסלח כי כתבתי בעט עופרת כי עדיין לא מצאתי דירה".

המפגש הראשון של עגנון עם באד בריקנאו התרחש בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה. בערים הגדולות היה מחסור במוצרים בסיסיים, בעיקר מזון, ואילו באזורים החקלאיים היה המצב טוב בהרבה: "הפרות השמנות נותנות לי מדי יום ביומו ליטר חלב, ותחת עשן החשמליות והרכבות אשר בברלין יתן התפוח ריחו". למרבה הצער הגיע עגנון למקום כשהוא כבר מצונן, לכן השהה את לכתו למרחצאות, עד שיזכה באישור הרופא. בינתיים הילך עליו המקום קסם: "אמנם כן" - כתב לשוקן - "מצבי ב"ה טוב וכמעט שאני מתביש לכתוב מכתבים ולהכריז על הטובה. מתוך צער אני רואה את היום שאצטרך לפרוש מכאן".

ממקום שבתו בצוויקאו לא חדל שוקן לדאוג לעגנון. הוא התרה בו להקפיד על "כלכלה דיאטטית", להרבות במנוחה, ללכת למרחצאות; בהתקרב החורף הזכיר לו בעוד מועד לפתור את בעיית ההסקה בחדרו, כל זה כדי שיתחזק ויחלים ועבודתו לא תיפגע. בהעדרו של עגנון מברלין נטל שוקן עליו לייצג אותו מול הוצאות הספרים שגילו עניין בספריו, ובכל עת שביקש שלח אליו ספרים: "ספר האגדה" של ביאליק ורבניצקי, תלמוד בכרך אחד, "מדרש תנחומא" ו"מדרש שוחר טוב".

כנגד זה עשה עגנון מאמצים לרצות את שוקן - בוורנרץ השלים את התרגום לעברית של הרצאתו "על המכבים" שנכתבה לכבוד חנוכה, אך בעיקר ניסה לענג אותו ואת רעייתו במשלוחי מזון: "אתמול החזרתי למר חלק מספריו", כתב אליו, "כדי שלא להוציא את המקום חלק הנחתי חבילה קטנה של עוגות. אני אוכל כאן עוגות לשובע נפשי. ישאל נא מר את רעייתו הכבודה אם רוצה היא באווז שמן ואשלח לה". עגנון אף הציע לשוקן לרכוש חלקה בבאד בריקנאו, בהנחה שהיא עשויה להיות השקעה נושאת פירות. שוקן דחה את ההצעה בנימוס. אמנם הרעיון נראה לו בהחלט ראוי, אך מצבו הכספי אינו מאפשר לו, לדאבון לב, להשקיע את כספו בפרויקטים חדשים. "אני מקווה לשמוע ממך בקרוב רק טובות ומסיים בדרישת שלום לבבית, גם מאשתי והבנים" - חתם את מכתבו.

התנהלותו של עגנון בעיר הנופש תאמה בהחלט את ציפיותיו של שוקן: משחלף הצינון החל לפקוד את בתי המרחץ, הקפיד על אכילת מזון טרי, צמחוני כמובן, הרבה לטייל בחוץ כדי לנשום אוויר צח וערך ביקורים סדירים אצל הרופא המקומי. הביקור הראשון עלה עשרה מארק אך בהמשך נדרש לשלם חמישה מארק בלבד. עד מהרה סיגל לעצמו סדר יום קפדני, שבו ישב מבוקר ועד חשיכה ליד שולחן הכתיבה בחדר הקטן שעמד לרשותו, מקדיש את רוב שעותיו לכתיבה ואת מיעוטן לקריאה.

יותר מכל הופתע לגלות עד כמה הבדידות יכולה להיות מזהרת: תחושה זו התחדדה בעת שבתו בכפר ורנרץ, הממוקם בלב יער, הרחק מן העיר עצמה, מנותק לחלוטין מן הסביבה האנושית התוססת שהיתה מנת חלקו בברלין או בלייפציג. "כל ימי ישבתי בעיר בין הבריות והייתי סבור שמחויב אני כך ובלוי אנשים אי אפשר עד שבאתי לכפר ורנרץ וחיייתי יותר משני חודשים הרחק מאדם העיר וראיתי שאפשר גם כך", כתב לשוקן. פה ושם החליף מלה עם בעלת הבית שבו שכר חדר, אולם בבתי המרחץ שאליהם יצא מעת לעת לא דיבר עם איש. רק אדם אחד שנקרה על דרכו היה לו לבן שיח י היה זה הרב דוד פלדמן, ראש קהילת "מחזיקי דת" בלייפציג, שאתו יכול היה לדבר דברי תורה.

לימים עיצב עגנון את דמותו בדמות הרב ר' יונתן ברומאן "בחנותו של מר לובלין", שהוא סיפורה של העיר לייפציג. פלדמן היה יליד טאלנה שבאוקראינה, הוסמך לרבנות בגיל צעיר, וב 1910 הוזמן לכהן כרב בלייפציג; שם פירסם מהדורה מבוארת ל"קיצור ספר שולחן ערוך" של גנצפריד, שהיה ספר ההלכה הנפוץ ביותר בקרב יהדות אשכנז. בנו של פלדמן, בצלאל משה, שהיה אז בן עשר, כתב בזיכרונותיו כי באחד מערבי הקיץ של 1917, בעת שטייל עם הוריו בשבילי באד בריקנאו, פסע לקראתם אדם צעיר, שערו שחור משחור, לחייו אדמדמות, ראשו גלוי, ושאל אותם ביידיש: "אנטשולדיקט מיר, וואו קען מען דא עסן כשר?" (סלחו לי, היכן ניתן למצוא מזון כשר?). האיש שפנה אליהם היה עגנון.

ב.

הנסיעה לבאד בריקנאו לא עלתה לי - עשרות שנים רבות אחרי עגנון - במאמץ רב. כשתידרך שוקן את עגנון כיצד להגיע אל עיירת הנופש, קבע לו את המסלול הבא: ברלין, לייפציג-בייאר-הוף, במברג, שוויינפוירט וירצבורג ועד לבריקנאו. אמנם נקודת המוצא שלי היתה פרנקפורט, ולא ברלין, אך גם בינה לבין באד בריקנאו מפרידים מאות קילומטרים. רכבת מהירה, הנוסעת במהירות של 315 קמ"ש, והיוצאת מפרנקפורט כמעט בכל שעה, הביאה אותי בתוך פחות משעה לפולדה, עיר המחוז של מדינת הסן; משם המשכתי באוטובוס שמשך הנסיעה בו שעה ועשרים דקות, כולל עצירות בכמה מן העיירות הקטנות של צפון בוואריה, עד כניסתו לבאד בריקנאו.

אמרנו "באד בריקנאו", אך לא דייקנו בלשונו, שכן אין באד בריקנאו אחת, אלא שתיים: האחת - העיירה עצמה, שמספר תושביה מגיע היום ל 4,500 נפש, רשת של רחובות המשתרעים על פני אזור הררי רך, מלא ירק, מרכז עירוני קטן ובו סמטאות מרוצפות ובהן בתים בעלי חזות ציורית, כמה מלונות קטנים, בתי קפה, בית קולנוע אחד, כנסייה קתולית על שם ברתולומיאוס הקדוש הניצבת בראש ההר, ולצדה בית הקברות הישן, ואף בית מרחץ אחד בלבד - המכיל בריכה של מים מינרליים הבוקעים ממעמקי האדמה, ולצדה בריכת שחייה בגודל בינוני, שכמותה ניתן למצוא במרכזי ספורט במקומות רבים בעולם.

האומנם זה היה המקום שבו טבל עגנון את גופו לאחר שקיבל את האישור המיוחל מידו של הרופא המקומי? ספק רב, שכן מרכז הספורט נראה חדש באופן יחסי, מה גם שרוב המרחצאות נמצאים לא בעיר עצמה, הנקראת Bad Brueckenau Stadt אלא ב Brueckenau Stadttsbad, שהיא היא עיר המרחץ הסמוכה לה, ושאותה בנה וטיפח לודוויג הראשון, מלך בוואריה. שם ממוקמים עד עצם היום הזה בתי מרחץ משוכללים ומפוארים, שאליהם נוהרים נופשים מכל רחבי גרמניה כדי למצוא מזור לגופם. במרכז של עיר המרחצאות, הממוקמת גם היא בין הרים וגבעות, ישנו אזור מישורי שבו מתרכזים בתי המלון ובתי המרחץ, רובם שוכנים בבתי מידות שנבנו במאה ה 18, ובמרכזם טיילת מסוככת שבה מהלכים הנופשים לאחר שכבר טבלו במרחצאות, עיסו

את גופם, ועתה הם מהלכים באוויר הפתוח קודם שייכנסו למלונם או לאחד מבתי האוכל שבסביבה כדי לאכול את ארוחת הערב.

לתייר הישראלי הבוחר לבקר בבאד בריקנאו מומלץ להגיע עם ספרו של עגנון "סמוך ונראה", ובו הסיפור "בין שתי ערים", המתרחש בפועל בעיר זו (אותה הוא מכנה בשם "קצנאו"). את "בין שתי ערים" פירסם עגנון לראשונה בגיליון חג השבועות של "הארץ" בשנת תש"ו, 5 ביוני 1946. סיפור זה היה הראשון מבין הסיפורים שהופיעו לאחר מלחמת העולם השנייה ובהם גולל את סיפורה של יהדות גרמניה - הלא היא "אשכנז" - שאליה נחשף שנים רבות קודם לכן. אמנם יהודים גרמנים ותמונות מגרמניה עלו בכמה יצירות מוקדמות יותר, כגון "פנים אחרות", שהופיע ב-1933, ובו שירטט את דמותם של טוני והרטמן, שני יהודים גרמנים, שהתערו לגמרי בסביבה הלא-יהודית ומנהלים אורח חיים מודרני, אף כי הם בוחרים להינשא, ואחר כך גם להתגרש, בביתו של הדיין.

אחרי 1945 הסתער עגנון על הנושא במלוא רחבותו, והציג מגוון מקומות גיאוגרפיים, קבוצות חברתיות ודמויות יוצאות דופן - חלקן בדויות רק למחצה. כך האיר את פניה השונות של יהדות זו. בסיפורים "בין שתי ערים", "פרנהיים", "עד הנה", "בחנותו של מר לובלין", וכן בלקט הסיפורים שזכה לכותרת "סיפורים של אשכנז ואגפיה". בעזבונו של עגנון נותר הסיפור "מרוצת הסוס", שגם הוא משויך לקבוצה זו. "כשקוראים את סיפורי הגרמניים של עגנון, אפשר במידה רבה לשחזר את חיי היהודים בגרמניה", כתב גרשום שוקן במאמרו "יהודי גרמניה ביצירת עגנון". ועוד כתב שוקן: "אם פעם ימשיכו לעסוק בהיסטוריה של יהודי גרמניה, הסיפורים האלה הם אוצר שאין שווה לו, אם ידעו איך לנצל אותו.

אני קורא בעמ' 78 בספר "סמוך ונראה":

"בין הרי פרנקוניה התחתונה שוכנת לה העיירה קצנאו, בתיה הקטנים מפוזרים בין גנים ושדות, גבעות וגיאות ויושביה מקצתם בעלי אומנויות ומקצתם כמרים ומורים ופקידים, יערנים וציידים ומגדלי בהמות. ובתוך העיר בין בית המשפט ולבית המסים רחוב של שני טורי בתים שורה כנגד שורה ובהם חנויות של יהודים. כאבותיהם וכאבות אבותיהם טורחים הם בשביל ריווח מועט ומספקים לאנשי המקום כל מיני סחורה, את שיש בה צורך ואת שאין בה צורך. הקדוש ברוך הוא חילק את עולמו כפי חפצו ורצונו, לאלו נתן שדות וגנים, ואף מישראל עם קרובו לא עזב חסדו ואמיתו ונתן להם חנייה בין הגויים לעבוד אותו ולהתפרנס אם מעט ואם הרבה".

כיום באד בריקנאו ריקה מיהודים, אולם את שני טורי הבתים לא קשה לזהות: סימטה קטנה, משופעת, המסתעפת מן הרחוב הראשי, נושאת עד עצם היום הזה את השם "רחוב היהודים" (Judengasse), ובה כמה בתי מגורים צנועים ופשוטים בעלי שתיים ושלוש קומות ובהם חנויות הלבשה, אחת מהן מיועדת למכירת כובעים בלבד. כן, אין ספק, זה בדיוק הרחוב שבו התגוררו ועמלו לפחות כמה מן הדמויות המאכלסות את סיפורו של עגנון - הנחתום מיזאהם, שבנו חזר נכה מחזית המלחמה, שכנו של הנחתום, מר דינספלדר, שבנו ריינהולדשי נשבה בידי הצרפתים ואין יודעים היכן הוא. שם מן הסתם התגורר המורה הזקן ששימש גם שוחט וחזן, כמקובל בעיירות הקטנות, ושם גם היתה ממוקמת חנותו של הקצב נידרמאייר וזו של שכנו מר גונדרסהיימר הזקן (שם המופיע שוב ושוב ברשומות של בני הקהילה), עד שיום אחד קמו שניהם ופתחו להם בעיר הרחצה הסמוכה בתי מלון קטנים שבהם הקפידו על הגשת מזון כשר ובדרך זו משכו אליהן קהל קבוע של נופשים יהודים. אכן, מתוך הכרוניקה של העיר אנו למדים כי בחלק זה של העיר היו שלושה מלונות בבעלות יהודית שהקפידו על כשרות: אחד של קאופמן, אחד של שטראוס ואחד של שוסטר.

פסיעות אחדות מרחוב היהודים, ב Unterhainstrasse - נמצא המקום שבו ניצב בשעתו בית הכנסת. "ואין שבת נכנסת עד שנכנסים לבית הכנסת בפנים של שבת ובבגדים של שבת, ובאים ויושבים כל אחד במקומו שירש מאבותיו". בית הכנסת המקומי נחנך ב 1913, שנים אחדות לפני שהגיע עגנון למקום, והוא שהיה למרכז החיים היהודיים. ב 1924 הוקם לידו בית ספר יהודי. באלבום תמונות המוקדש לתולדותיה של באד בריקנאו מובא צילום בשחור-לבן של בית הכנסת בשנת הקמתו: בניין רחב מידות, בחזיתו חלונות גבוהים והוא מכוסה בגג רעפים. אולם באותו אלבום מופיע צילום, גם הוא בשחור-לבן, שבו נראה בית הכנסת עולה בלהבות. היה זה בלילה שבין 9 ל 10 בנובמבר 1938, שזכה לכינוי "ליל הבדולח".

במקומו של בית הכנסת שחרב ניצב כיום בית רחב ידיים, חלקו חדש לגמרי, וחלקו נראה כשריד משופץ של בית הכנסת. באחד האגפים של הבניין נמצא חדר כושר משוכלל ומאובזר היטב, הנושא את השם האנגלו-גרמני: *Fitnessstreff & Sport*. שם, לא הרחק מדלת הכניסה של המועדון, הוצמד אל הקיר החיצוני של הבית שלט נחושת, ובו נאמר כך: "במקום הזה עמד פעם בית הכנסת של יהודי באד בריקנאו. אנו זוכרים את השריפה של 9 בנובמבר 1938, וכן את הסבל של בני עירנו היהודים ויתר הקורבנות של הרייך השלישי. עיריית באד בריקנאו". שלט זה - שהוצמד לבניין ב 2001 - הוא ציון זיכרון, אולי אף התנצלות, על ההרס והחורבן שהיה מנת חלקה של הקהילה היהודית, שקיימה רצף של חיים יהודיים מאז אמצע המאה ה 19. עם זאת ניתן למצוא במקורות שונים נתונים על יהודים שהגיעו למקום כבר במחצית השנייה של המאה ה 16.

ג.

אל תוך הקיץ של 1918, שאותו בילה עגנון בבאד בריקנאו, פרץ העורך והמו"ל החשוב מוורשה פישל לחובר. לחובר היה מעריץ של עגנון. כשהופיע "והיה העקוב למישור" ב 1912 - עגנון התגורר אז בירושלים - כתב לחובר מאמר רחב יריעה ב"הצפירה", שביטא בצורה הנחרצת ביותר, ואולי לראשונה, את הכרתה של הרפובליקה של הספרות העברית בגדולתו של עגנון. קשר מכתבים הדוק בין השניים נמשך עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה. עתה פנה לחובר אל עגנון בשני עניינים. הוא ביקש ממנו לשלוח לו סיפור לפרסום בקובץ ספרותי שהיה אז בתכנון, וכן הציע לו שיתוף עם הוצאת "שטיבל" שפעלה אז במוסקבה, ובמסגרתה הופיע כתב העת "התקופה". לחובר, שהיה העורך הראשי של ההוצאה וחבר מערכת "התקופה", הציע לו סכומי כסף מופלגים בתמורה לפרסום יצירותיו: "יהיה זה חטא מצדך אם לא תשלח לי משהו בשביל הוצאת הספרים המוסקבאית", כתב אליו, "כי משם תוכל לקבל 500 מ' לגליון ואני אקח אתי את הדברים ואהיה אחראי כלפיך". את ההוצאה החדשה ייסד סוחר העורות אברהם יוסף שטיבל במוסקבה בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, והיא היתה עד מהרה לגורם מרכזי בעולם המו"לות העברי. במסגרתה הופיעו ספרי מקור, תרגום, וכן כתבי עת עתירי יוקרה - "התקופה" ו"מקלט". אשרי הסופר ששטיבל חפץ היה ביקרו. אמנם, עגנון היה מחובר אל ה"יודישר פרלאג" בברלין שהוציא זה עתה לאור את ספרו "והיה העקוב למישור" בתרגום גרמני, וגם הנוסח העברי המתוקן של הספר עמד להופיע כספר. אולם הוצאה זו היתה מוגבלת לתחומיה של גרמניה, בעוד ששטיבל הפיץ את פרסומיו ברחבי אירופה, שהיתה עדיין לב לבה של היבשת היהודית הגדולה בעולם.

וכך, בעת שבתו בעיירת הנופש באד בריקנאו, ערך עגנון את הנוסח הסופי של "אגדת הסופר", שאותו הבטיח לקובץ של לחובר, וכן מקבץ של סיפורי "פולין" ואת הנובלה "הנידח", שנועדו להופיע ב"התקופה". "את סיפורי 'הנדח' כבר העתקתי", דיווח ללחובר קודם המשלוח. "9 שנים עבדתי עליו. מ 18 גיליונות דפוס עשיתי שני גיליונות. אני חושב שאין אף מלה אחת שאין בה חיים".

בצד תנופת הכתיבה מצא עגנון בבאד בריקנאו עתים גם לקריאה. הוא ביקש משוקן, בתוקף היותו ספק הספרים שלו, לשלוח לו את אחד מכרכי "עין יעקב" מהדורת וילנא, כמה כרכים של Neue Rundschau, את החלקים הראשונים של סיפורי "אלף לילה ולילה", וכן שירים המיוחסים לאוסיאן, משורר סקוטי או אירי מן המאה השלישית, קובץ של שירי עם קלטיים, יצירות של הסופר הגרמני פונטנה, את האיליאדה של הומרוס וכן את כתביו האבטוביוגרפיים של סטרינדברג. חודשי הקיץ בבאד בריקנאו, שבהם היו הערים התאומות עמוסות בנופשים, לא היו הפעם נוחים לעגנון, והוא לא חדל להתלונן על כך. האוכל הרע מאוד, השירות בפנסיון שבו התגורר היה גרוע, וכשהשמיע את קובלנותיו לבעלי הפנסיון אמרו לו: הרי יש לך ברירה למצוא לך מקום אחר. אך מקום אחר לא היה בנמצא. גם שלטונות הצבא הטרידו אותו, אף שהיה בידו פטור משירות צבאי, אך כל זה הסתיים בלא כלום. "נזכר אני בשנה שעברה ובטובה הגדול ולבי בוכה בקרבי", כתב במר לבו לשוקן. "אז הוצאתי פרוטות והייתי שבע רצון, ועכשיו אני מוציא ממון ודמים ואני שרוי בצער".

אולם מה שהטריד אותו באמת היתה התסבוכת שאליה נקלע עם הוצאות הספרים: רצונו למסד את הקשר עם שטיבל עורר התנגדות מצד ה"יודישער פראג", שאתו היה קשור בחוזה, ושזה עתה הוציא לאור את התרגום הגרמני של "והיה העקוב למישור". שוקן, שהיה מיומן במשאים ומתנים, ניסה למצוא פתרון: "מחר אסע לברלין", כך כתב, "אמנם אהיה שם רק זמן קצר, אך בכל מקרה אדבר בטלפון עם אליאסברג על ענייניך. אגיד לו בגלוי את דעתי, שיהיה זה לא נכון שתוותר על אפשרויותיך הרוסיות. החוזה שלך טעון שינוי בנקודה זו, כדי שתהיה לך אפשרות של החלטה חופשית כלפי הוצאת הספרים הרוסית". ועגנון השיב לו: "צר לי מאד שהבאתי עליו את כל הטרחה של החוזה עם אלישברג אבל ראה נא גם ראה אדוני הרי אנו בור גמור ואיני מבין צורת חוזה, בוודאי אלישברג אדם הגון אבל כבר אמש שלמה בחכמתו: טובים השנים מן האחד ודוברי פי חכם חן". מכתבו של שוקן מ 9 באוגוסט היה ארוך מאוד, דקדקני, והוא כלל דו"ח על מגעיו עם אלישברג, שלא ממש שימח את עגנון. לדבריו, לא גילה אלישברג התנגדות להשתתפותו של עגנון בכתבי העת של שטיבל, והוא אף לא התנגד לפרסום ספריו ברוסיה כל עוד המלחמה נמשכת, בהעדר קשרי כלכלה בין רוסיה לגרמניה. אולם משתגיע המלחמה לסיימה - והרי סיומה נראה אז באופן - יהיה עגנון רשאי לפרסם רק אצלו, לא רק את ספריו שבתרגום גרמני (כפי שהציע לו שוקן) אלא גם את ספרי המקור. כדי להמתיק את הגלולה הציע אלישברג להעלות את שכר הסופרים שלו בחמישה אחוזים.

המסרים שהעביר שוקן הכעיסו מאוד את עגנון: רק בשנה הקודמת מסר את זכויות הפרסום ל ספריו ל"יודישער פראג", ועתה היה החוזה כריחים על צווארו. יותר מכל חש עצמו כמי שעומד להחמיץ הזדמנות גדולה ליצירת קשרים של קבע עם המו"ל שכיב אז בעולמה של הספרות העברית. "אתה כותב על ההזדמנות הטובה שבאה לידי להרוויח כמה אלפי מרק", כתב עגנון ללחובר במכתב שנכתב בגרמנית, "לצערי עלי לוותר על ההזדמנות הזאת. סוף סוף כל חיי עשויים מהזדמנויות מוחמצות". והוא הוסיף: "נו, אולי פעם יפצה אותי פרס נובל". ביום השני של חול המועד סוכות תרע"ט (22 בספטמבר 1918) עזב עגנון את באד בריקנאו, נסע לימים אחדים לנירנברג, שם התגורר בביתה של מריה פיסל, בתה של בעלת הבית שלו בוורנרץ, ולבסוף חזר ללייפציג. "ליפציג המשעממת", כפי שכתב.

.ד

במרכז הסיפור "בין שתי ערים" ניצבת "הפרומנדה" - כך קורא לה עגנון, וכך היא מסומנת במפות העיר - שהיא דרך לא-סלולה המחברת בין העיר עצמה ובין עיר

המרחצאות. אל הפרומנדה הזאת היו יוצאים יהודי באד בריקנאו בשבתות ובימים טובים, כדי לחלץ עצמות, להלך קצת בטבע, ובעיקר כדי להגיע לעיר התאומה, שבה ניתן היה לפגוש - בעיקר בימות הקיץ - אורחים יהודים שהגיעו לפנסיונים הכשרים מכל רחבי גרמניה ולהאזין לקצת מוסיקה. "שעה זו של שבת אחר הצהריים שכל הקהלה יוצאת לעיר הרחצה שעה היא שהכל מצפים לה כל ימות השבוע. בין קצנאו לקצנאו הדרך לא ארוכה ויער גדול של ארנים נותן צל ואין כל טורח אפילו לנשים וזקנים להלוך מעיר לעיר".

ואכן, ללא טורח עשיתי את הדרך שבין שתי הערים. היתה זו שעה צלולה של בוקר יום שבת, השביל היה אותו השביל וגם השדות המוריקים והחורש המקיף אותן היה אותו החורש. פה ושם ניצב גשרון ועליו נחל קטן, מבנה עשוי עץ ובוא ספסל וסככה, או סתם ספסלים ששובצו פה ושם. בפרומנדה עצמה טיילו יחידים, משפחות, הולכי רגל ורוכבי אופניים. במקום נראו הרבה כלבים, שבניגוד להוראות הכתובת הסתובבו ללא רצועה, אך קול הציידים המהדהד בסיפורו של עגנון והמטיל אימה על דמויותיו לא נשמע כלל.

אליה וקוץ בה: אל העיר קצנאו מזדמן מורה מחמיר, איזידור שאלטיהר שמו, קריקטורה נלעגת ומכוערת של הניאו-אורתודוקסיה של פרנקפורט. בטיוליו בין פה לשם הוא מודד וחוזר ומודד את המרחק שבין שתי הערים, עד שהוא מגיע למסקנה כי הן רחוקות זו מזו מעל אלפיים אמה, שהן תחום שבת. ואכן, כששאלתי את רונלד קרויצר, בעל המלון שבו התאכסנתי, מה אורכה של ה"פרומנדה" ענה ללא היסוס: שלושה קילומטרים. תחום שבת הוא כידוע אלפיים אמה, היינו קילומטר אחד בלבד, ומי שמקפיד על שמירת שבת אינו רשאי להרחיק לכת מעבר לטווח זה. המסקנה ברורה: מעתה ואילך יהיו יהודי העיר מנועים

מלבקר בעיר הרחצה, ביקור שהיה משאת נפשם, שעות החסד שלהן זכו בתום שבוע של עבודה מפרכת בעיר קטנה ומבודדת זו, במיוחד בימים אלה, שבהן הגברים יצאו ברובם לחזית והקיזו את דמם במלחמה למען גרמניה.

"יראת השמים שלהם היתה כנה וללא פרכוס", כותב מרדכי ברויאר בספרו "עדה ודיוקנה", בהתייחסו אל יהודי הכפרים בגרמניה, ובכלל זה באזור פרנקוניה התחתית. "הם שאלו מעט והתפלספו עוד פחות; זיקתם לתורה ולמצוות היתה מעוגנת ביראת שמים אלמנטרית, וחוסנה על ידי יראת כבוד עמוקה בפני רבנים מלומדים מדורות שעברו ומדורם שלהם. רבים מקווי האופי האלה היו משותפים להם וליהודי 'השטעטל' המזרח-אירופי". וכך בדיוק מתאר אותם עגנון:

"גיעים כל ימיהם להפיק רצון מאלקים ומאנשים, ואינם מבקשים לעצמם אלא כפי מידת יגיעתם וכפי צורך קיומם. מפרנסים את בתיהם ביושר ומקיימים את המצוות כפי שקיבלו מאבותיהם, ואינם מבקשים טעמי מצוות, שעיקר טעם המצווה הוא מה שאדם זוכה לטעום בעשייתה. עליהם ועל כיוצא בהם אמר, כי אדם לעמל יולד, לעמלה של פרנסה ולעמלה של מצווה".

ביום טוב שני של חג השבועות, הנחוג בגלויות, נדברו שתי האחיות, מרגרט וליזל, להיפגש בפרומנדה, בקצה תחום העירוב, בלב היער, מוקפות ביתר תושבי העיר שהרחיקו עד לנקודה זו, מבלי שיהנו משמץ של פרטיות. ליזל, אשת הנחתום מיזאהם, מנועה היתה מעתה לחצות את הקווים ולבקר את אחותה המשמשת כמשרתת באחד מן הפנסיונים שבעיר הרחצה. היא אשה דתית, וכשאר אנשי הקהילה, גם לגביה קביעתו של המורה היא בגדר צו שאין לערער עליו. סצינת המפגש המתרחשת בעיר חושפת את גורלן המר של כל אחת מן האחיות: בנה של ליזל, שעגנון מתארו כ"ילד תחנונים שנולד בנסים ונתגדל בנסים ונתקיים בנס", התנדב למלחמה, למרות גילו הצעיר ומצב בריאותו הרופף. תחילה נפצע ושכב בבית חולים, אחר כך חזר לחזית. בסיבוב השני קפאו רגליו בחפירה והוא חזר לביתו ענוד את גבורה אבל מחוסר רגליים. גם גורלה של מרגרט לא שפר עליה:

לאחר נישואיה עברה לגור בעיר אופנבאך, שם גויס בעלה שנפל אחר כך בחזית הרוסית, והיא עצמה הגיעה עד פת לחם. לבסוף פיזרה את ילדיה בין קרובי משפחתה ויצאה לשמש כמשרתת בעיר הרחצה בריקנאו, בסמוך למקום שבו עברו נעוריה.

מפגשן של שתי האחיות הוא שיאו של הסיפור. בשעות אחר הצהריים של החג עושה כל אחת את דרכה אל נקודת המפגש שבין שתי הערים, ובעת הפגישה הן נופלות זו על צווארה של זו, וכל אחת מהן מגוללת בפרטי פרטים את שעובר עליה בשנות המלחמה.

"אמרה ליזל, זכורה את מרגריט, כמה היתה קצנאו מתקנאית בי, שנישאתי לזיגפריד שלי והלכתי לדור לאופינבאך, עכשיו ראוי כל חתול שאני אתקנא בו, שהחתול יש לו מקום להניח בו את זנבו, ואני אין לי פינת מקום בשבילי". ועונה לה מרגריט: "שמעי. רואה את אותי, אילו בא מלאך המות אצלי היום והיה אומר לי מרגריט בואי עמי, הייתי מנשקת לו את אצבעותיו. אבל מי יטפל בבני? שמא בעלי שהוא חצי מת?"

באד בריקנאו לא היתה מקרה בודד. הפטרויטיזם של יהודי גרמניה ממש הרקיע שחקים, ואחוזי המתגייסים מקרב האוכלוסייה היהודית היו גבוהים ביותר. גם סופרים ואנשי רוח יהודים - בכללם מרטין בובר - תמכו במלחמה, לפחות בשלב הראשון שלה. יתרה מכך: לגבי רבים מן היהודים היתה ההשתתפות במלחמה בגדר מפגן נאמנות עילאי כלפי המולדת הגרמנית, ומעין תשובה ניצחת לכל הכוחות האנטישמיים והאנטישמיים למחצה שהתייחסו אליהם כאל גוף זר ומעורר חשד, לפעמים גם עוין. בסיפוריו על גרמניה, המתרחשים ברובם בימי מלחמת העולם הראשונה, מספר עגנון על צעירים יהודים שהקריבו עצמם על מזבחה של גרמניה, ועל משפחות שכולות שנשארו לבדן כשהן מנסות ללקט את השברים.

ב"עד הנה", המתרחש בחלקו בברלין, שוכר המספר חדר בדירתו של מר ליכטנשטיין, אך ימי שלוותו בה לא נמשכו זמן רב: חברת מו"לים קנתה את הבית ושילמה לכל דייר דמי ויתור. ולאן פנה בעל הבית עצמו? "לא למקום שביקש יצא, אלא למקום שנתבקש יצא. בת יחידה היתה לו ונפל בעלה במלחמה והיתה בוכה על אביה ועל אמה שיבואו לדור עמה, שאין היא יכולה לעסוק בעסקי פרנסה ולעסוק בצרכי הבית ולגדל את בניה ובנותיה".

קורע לב לא פחות הוא סיפורה של מטילדה זלצמן, בעלת בית הקפה בלייפציג, שהיא מקום התרחשותו של "בחנותו של מר לובלין". לא רק שבנה של הגברת זלצמן נהרג במלחמה, אלא שהיא עצמה מוצאת עצמה רדופה ברגש אשמה, שמא פתיחתו של בית הקפה בשבת, שעליו כל פרנסתה, היא זו שגרמה לאסון: "באה המלחמה ויצא למלחמה. יצא ולא חזר. אם נהרג, אם נפל לתוך שוחה, אם נתרסק איברים איברים, אם כך הילד איננו. היתה האם השכולה מהרהרת בלילה... מאיזה עוון מת? אי אפשר לומר שבעונותיו מת, שנקי היה כמלאך אלקים... אלא בעוון אחרים מת... וידעה שבעוון חילול שבת מת מוריץ ארנסט".

אף שסיפורים אלה - בעלי פאתוס אנטי-מלחמתי מובהק - נכתבו רק משלהי שנות הארבעים ואילך, ניכר בהם היטב הזעזוע שפקד את עגנון בזמן אמת. כתיבתו העצימה יותר מכל את ההרס הפיסי והנפשי שהיה מנת חלקם של יהודי גרמניה שבתוכם ישב ושאותם היטיב להכיר במהלך שנות המלחמה.

ה.

הקורבן האישי והקולקטיבי של יהודי גרמניה בימי מלחמת העולם הראשונה לא הועיל להם ביום פקודה. מן הסתם עלתה מחשבה זו במוחו של עגנון בעת שעסק בחיבורו של הסיפור "בין שתי ערים". עם עליית הנאצים לשלטון והתחלת החרם הכלכלי עזבו יהודים רבים את העיר, ובראש וראשונה האמידים שבהם. מספר תושבי העיר היה קטן בלאו הכי - על פי נתונים המובאים בפנקס הקהילות של יהודי בוואריה מנתה הקהילה 54 אנשים, היינו רק 7.5 אחוזים מכלל תושבי

המקום (שמספרם הכולל היה 730). יציאתם של בעלי הממון גרמה להתרוששותה של הקהילה, שתקציבה נסמך על תרומותיהם, מה שגרם לשתוק בפעילותם של רוב מוסדות הציבור. בצר להם פנו אנשי הקהילה אל איגוד הקהילות היהודיות במינכן בבקשת סיוע, ולו רק כדי לקיים את המוסדות החיוניים ביותר ובראשם בית הספר - שמספר התלמידים בו הלך וקטן - והחברה קדישא המקומית. קהילת באד בריקנאו - הקטנה, המסתפקת במועט והנאמנה לדת ולמסורת - החלה לאבד בהדרגה את אחיזתה.

שינוי בולט לרעה במצב היהודים חל ביולי 1936, לאחר שהשלטון המקומי אסר על עריכת תפילת בציבור לאורחי בתי המלון היהודיים, בטענה כי בית הכנסת שברחוב אונטררהין יכול לשמש גם אותם. פרנסי הקהילה עשו כל שלאל ידם כדי לבטל את הגזירה - בזמן שהוא ניתן היה עוד להידבר עם השלטונות - שהרי מי כמותם ידע כי מרחק של שלושה קילומטר ויותר מפריד בין המקום שבו שוכן בית הכנסת לבין עיר המרחצאות, שבה התאכסנו רובהנופשים. הם טענו להגנתם כי מי שנוהגים לנפוש בבאד בריקנאו הם אנשים זקנים וחולים, ועל אלה יקשה במיוחד ללכת ברגל בין שתי הערים. אולם כל זה היה ללא הועיל.

הצו הוצא אל הפועל, מה שהביא למעשה לחיסולו של ענף התיירות ההולך ומתדלדל, שנשען ברובו על יהודים שומרי מסורת. אט אט החלו לעזוב את המקום תושבים נוספים, שהיגרו לכל עבר. הקהילה היהודית הקטנה בלאו הכי הלכה והצטמקה, וסימני הגוויעה שלה נראו בעין.

אולם מה שבישר את קצו של היישוב היהודי בבאד בריקנאו היה הלילה שבין 9 ל 10 בנובמבר 1938, שהיה המתקפה המאורגנת הראשונה בקנה מידה ארצי של הרייך השלישי נגד היהודים. באותו לילה נורא, שבו הועלו באש בתי כנסת בכל רחבי המדינה, חנויות נשדדו ואנשים הוכו והוצאו להורג, הועלה באש גם בית הכנסת בבאד בריקנאו, שהיה מרכז החיים של יהודי המקום. גרמני מקומי ושמו היינריך, שהיה מנהל הנפה מטעם המפלגה הנאצית, הדליק תחילה ערימת קש שעליה שפך נפט, ובתוך זמן קצר התפשטה האש אל תוך הבניין וכילתה אותו ואת תכולתו, כולל ספרי תורה. בית הספר היהודי, ששכן בסמוך, נפגע גם הוא מנזקי השריפה אך נותר על כנו. ב"מדריך היסטורי למטייל בבאד בריקנאו" - המקפיד להשתמש במושג העדכני והתקני "Reichspogromnacht" ("ליל הפוגרום של הרייך"), ולא "ליל הבדולח" - נכתב כי היתה זו "התקפה אלימה, ברוטאלית במיוחד ואנטי יהודית", וכי באותו לילה אפוף עשן "נגזר על בית התפילה היהודי להיהרס ולהיעלם". אם לא די בכך, לקחו חברי פלוגות הס"ס את היוזמה לידיהם והחריבו באופן שיטתי את בתי המלון היהודיים בשני חלקיה של העיר. כעבור שבועיים נאסרו רוב הגברים ונשלחו למחנה הריכוז דכאו. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה התגוררו בבאד בריקנאו 13 יהודים בלבד, וגם אלה גורשו בהדרגה מן המקום. היהודי האחרון, איש בא בימים, הוצא מן העיר ונשלח לגטו טרזיינשטאדט ב 23 בספטמבר 1942. בתום המלחמה לא חזר אל העיר ולו יהודי אחד.

לא רק שלט קטן מנחשת מעלה את זיכרון השואה בבאד בריקנאו השלווה, אלא גם אנדרטה של ממש. בפאתי העיר, בקצה רחוב ארוך ותלול מאוד הנושא את השם Leimbachstrasse נמצא בית העלמין היהודי, שנחנך ב 1923. אני מחזיק בידי את מפת העיר, אלא שלרגע נדמה לי שאני נמצא במקום הלא נכון. בוקר יום ראשון והעיר שרויה כולה בתרדמה. מי שנחלץ לעזרתי היה יוזף שניידר, אחד מדיירי הרחוב, שיצא להשקות את גן הירק שבחזית ביתו. אין לו בעיה להוליך אותי עד בית הקברות, כך אמר, בשבילו זו גם הזדמנות להוציא את הכלב לטיול בוקר. בתוך דקות אחדות מצאתי את עצמי ניצב בתוך בית העלמין היהודי, מקום קטן אך שמור היטב, כשלושים קברים, שבו ניתן אף לפענח כמה מן השמות החרוטים על המצבות: החבר ר' נתן בר יחיאל גרונענבוים (Nathan)

(Grunenbaum), אברהם צלר (Abraham Zeller), שמואל בר גדליה זטערן (Samuel Stern), ייטה כהן (Kohn Jetta).

מיקומו של בית העלמין היהודי הוא בירכתי בית העלמין הכללי, הגדול ממנו, המשמש עד היום את תושבי באד בריקנאו. שניידר מוליך אותי גם לשם, ולפתע מצביע על אבן גדולה, לא מסותתת, צבעה חום, צורתה צורת משולש יזו האנדרטה שהקימה העיר באד בריקנאו ב 1987 לזכר התושבים היהודים שנספו בשואה. בראש השלט המוצמד לאנדרטה כתוב בעברית: "לזכר ק"ק בריקנאו". היתר כתוב בגרמנית: "העיר באד בריקנאו זוכרת את אזרחי העיר היהודים מלשעבר. בית הכנסת עמד ברחוב אונטרהייין 24 ושימש לתפילה עד להשמדתו בליל הפוגרום של 9 10 בנובמבר 1938. בזמן הרדיפות קשות ביותר נמחקה הקהילה היהודית 1939". למטה, בשולי השלט, חרוטות עוד כמה מלים, ואלה הן: "חלקת קבר זו היתה בזמנו רכוש הקהילה היהודית בריקנאו".

1.

חתונתו של עגנון, שנישא לאסתר מארכס, נערכה בברלין בביתו של העסקן הציוני פליקס רוזנבליט (לימים פנחס רוזן, שר המשפטים). היה זה בל"ג בעומר תר"פ, 6 במאי 1920. את הקידושין ערך הרב יחיאל יעקב ויינברג, שלימד אז בבית המדרש לרבנים בברלין. החתונה היתה צנועה - עשרים אורחים בסך הכל יזו והיא התקיימה בצל החרם שהטילה משפחת מארכס על החלטתה של הבת להתחתן עם שמואל יוסף צ'צ'קס, יהודי ממזרח אירופה ("אוסטיודה"), שהיה אמנם סופר, אך לא היה בידו מקצוע כלשהו שיבטיח את עתידה הכלכלי של משפחתו. לגיאורגה מארכס, אביה של אסתר, היו גם ספקות לגבי היכולת הספרותית של החתן המיועד. "בתי, שאותה אתה מן הסתם מכיר, התארסה לאיזה סופר עברי. האם הוא סופר טוב?" שאלה זו הפנה מארכס לש"ד גויטיין, ששימש מורה לערבית של אסתר עוד בהיותו סטודנט. גויטיין, שהיה מעריץ מושבע של עגנון, סיפר לראשונה על השיחה רק כעבור ארבעים שנה; הוא זכר היטב שהשאלה הפתיעה אותו, אך לא עלה בידו לשחזר מה היתה התשובה.

ימים אחדים לאחר החתונה עזבו עגנון ואסתר את ברלין ונסעו - איך לא? - היישר לבאד בריקנאו, שם התכוונו לבלות את ירח הדבש שלהם. מן הרגע הראשון הרגיש עגנון כמו בבית - הוא טייל עם רעייתו הטרייה לאורך הפרומנדה, מעת לעת טבל אתה במרחצאות שבעיר התאומה, יחד סעדו בבתי האוכל של העיר, ואף יצאו לביקור בכפר הסמוך ורנרץ; ודאי הראה לה את הבית הקטן והצנוע שבו התאכסן במהלך ביקורו הראשון. בשבת הצטרף עגנון לתפילה שבבית הכנסת היחיד שבעיר, כשהוא משתאה מחדש נוכח פשטות ההליכות, התמימות והדבקות במסורת שאפיינו את יהודי באד בריקנאו. ואף שראה שם ימים טובים לא חדל מלהתלונן על מצבו: "לעת עתה עוברים ימי בלי עבודה, ואני מצטער ואין לי שום נחת רוח. ה' שטיבל שלח עשרת אלפים מרק על להבא והוא מבקש 'סחורה'. אני משתוקק לעבודה, אבל בתנאים שאני נתון בהם עכשיו (חדר צר וכו') אי אפשר אפילו כתיבת מכתב" (מכתב לש"ז שוקן מ 11 ביוני). שוקן, הפטרוני, מיהר להגיב: "אני רואה כחובתך הראשונה שבכל עת תדאג לכך שנסיונות חיצוניות לא יגבילו את יכולת יצירתך".

מה שטרד את מנוחתו בזמן ישיבתו בבאד בריקנאו היתה השאלה לאן מועדות פניו מכאן ואילך. הדברים לא היו לגמרי ברורים. האם יישאר בגרמניה או אולי יחזור לארץ? ואם יישאר בגרמניה, האם יחזור לגור בברלין, או שמא יבחר לו מקום אחר? לכאורה, שהותו של עגנון בגרמניה היתה תמיד עניין זמני: הוא הגיע לגרמניה לתקופה קצרה בסוף 1912, והתקופה התארכה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. במלחמה לא יכול היה עוד לצאת

מגרמניה, מה שהאריך את ישיבתו לארבע שנים נוספות. משנסתיימה המלחמה לא היתה כל מניעה לחזור לארץ, אלא שגם אז לא הזדרז לחזור. הוא נהנה אז מחסותו של שוקן, מידידותו של בובר, מחיזוריו של שטיבל, וכשסיפוריו וספריו - שהתעכבו בשל המלחמה - מתפרסמים בזה אחר זה, בעברית ובגרמנית, זוכים לתהודה נפלאה.

עתה, משנשא אשה ואף התעתד להקים משפחה, הגיעה שעת האמת: לכאן או לכאן? באשר לאסתר, לה לא היו כל היסוסים: היא היתה בעל השקפת עולם ציונית, בצעירותה היתה חברה בתנועת הנוער "בלאו וייס", היא אף ביקרה את אחותה שהתגוררה בארץ עוד לפני המלחמה, ומבחינתה לא היה שום קושי לארוז את החפצים ולעלות על אוניה בדרך ליפו.

אולם ההכרעה היתה בידי עגנון. מכתבו לשוקן מ 11 ביוני כלל גם את השורות האלה:

"את מכתבו מיום 1 Juni קבלתי. תודה. בבריקנוני נשב עוד כחודש ימים או כששה שבועות, כי לא ניתנה לנו רשות לשהות יותר, ואנחנו בדאגה גדולה, כין אין דירה בכל רחבי ארץ אשכנז בשבילנו. כבר החלטתי בדעתי לקנות בית קטן (אף על פי שקשה לי לקבוע ישיבתי בגולה) וגם זה אין למצוא. משפחת אשתי משתדל בדבר".

אין ספק, הפעם גמר עגנון אומר בנפשו להשתקע בגרמניה, גם אם החלטה זו חייבה אותו להתגבר על ייסורי המצפון שטרדו אותו, ושאותם גולל לימים בסיפור "עד הנה". בינתיים היה עליו להזדרז ולמצוא מקום לגור בו. אולם גם בעיה זו מצאה את פתרונה. ב 20 ביולי כתב עגנון לשוקן: "אנחנו נתעכב פה עד חצי אוגוסט. מצאנו לנו דירה קטנה של שני חדרים סמוך לוויסבדן". לא ברור לגמרי מדוע החליט עגנון שלא לחזור עוד לברלין ולעקור לאזור פרנקפורט, תחילה לוויסבדן, עיר בגודל בינוני ששכנה על גדות הנהר מיין, ואחר כך לבאד הומבורג, עיר קיט בעלת נוף מרהיב, שהיתה צמודה ממש לפרנקפורט.

האומנם חשש עגנון לחזור לברלין, העיר הגדולה וההומה, מוכת המלחמה, שבה ניתן היה לחוש באי-יציבות הפוליטית או במשבר הכלכלי יותר מאשר בכל מקום אחר? או שמא חיפש מקום מעט יותר רגוע ומאוכלס פחות שבו אפשר לכתוב מתוך ריכוז מקסימלי, לקיים חיי משפחה, להוליד ילדים? האם רצה להרחיב את גבולות החוויה היהודית-הגרמנית שלו ולהכיר מקרוב גם את קהילת יהודי פרנקפורט, שהיתה אחת מן הקהילות הוותיקות באירופה?

בדיוק בתום ששת השבועות שהוקצו להם לשהייה בבאד בריקנאו נאלצו עגנון ורעייתו לעזוב את העיר. אכן, ירח הדבש הגיע לקצו. הפרידה מבאד בריקנאו היתה קשה עליו: בכל מקום שאליו בא לגור נהג תחילה להתלונן אך כעבור זמן התקשה להיפרד ממנו. מה נעמו לו הטיולים שערך יחד עם אסתר בפרומנדה, בתי המרחץ שבהם עיסו את גופו, המזון הטרי שהגיע היישר מן הכפרים. במשך כל השנים הקפיד לשמור בקופסת התמונות שלו צילום קבוצתי של כמה נופשים מתחת לפביליון שבעיר המרחצאות, מעשה ידיו של הצלם יוזף בולט, נמסר לידי ובת-זוגו לפני עזיבתם: "Erinnerung an Bad Brueckenau"

(מזכרת מבאד בריקנאו) - כך נכתב בתחתית הצילום. באי-רצון מופגן ארז עגנון את המזוודות, אסף את הספרים ואת כתבי היד, ויחד עם אשתו הלך ברגל אל תחנת הרכבת הישנה של עיר הנופש כדי לעלות על הרכבת הנוסעת לוויסבדן. "באתי להודיעהו", כתב עגנון לשוקן, "כי קבעתי את ישיבתי בוויסבדן, בקצה העיר, יש לנו שני חדרים. אנחנו משלמים הרבה מאד, אבל לא היתה ברירה אחרת, ובהרבה עמל הגענו לכך". על גב המעטפה נרשמה הכתובת החדשה: רח' אמזלברג 17, וויסבדן. זוג צעיר, בדירה קטנה, במקום שלא היה מוכר למי מהם. זה היה באוגוסט שנת 1920. עגנון יצא אז לדרך חדשה.

